

Οι πολιτικές αντιφάσεις στην κριτική θεωρία του Αντόρνο

Χανς-Γιούργκεν Κραλ

Μετάφραση: coghnorti

Η διανοητική βιογραφία του Αντόρνο, μέχρι και τις πιο αισθητικές της αφαιρέσεις, φέρει τη σφραγίδα της εμπειρίας του φασισμού. Ο τρόπος με τον οποίο αυτή η εμπειρία γίνεται αντικείμενο αναστοχασμού – αποκρυπτογραφώντας στα έργα τέχνης την αδιάρρηκτη σχέση ανάμεσα στην κριτική και την οδύνη– συγκροτεί μια ασυμβίβαστη αξίωση άρνησης, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύει τα όριά της. Η «φθαρμένη ζωή»¹, μέσω του αναστοχασμού πάνω στη φασιστική βία όπως αυτή παράγεται από τις οικονομικές φυσικές καταστροφές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, έχει επίγνωση της διαπλοκής της με τις ιδεολογικές αντιφάσεις του αστικού ατομικισμού, του οποίου την αναπόδραστη κατάπτωση έχει κατανοήσει χωρίς όμως ταυτόχρονα να μπορεί να απεμπλακεί από αυτόν. Η φασιστική τρομοκρατία δεν αποκαλύπτει μόνο τον κρυμμένο καταναγκαστικό χαρακτήρα των βιομηχανικά αναπτυσσόμενων ταξικών κοινωνιών, εισβάλλει επίσης στην υποκειμενικότητα του θεωρητικού και ενισχύει τα εμπόδια που θέτει στη θεωρητική του ικανότητα η τάξη στην οποία ανήκει. Η «Εισαγωγή» στο *Minima Moralia* δείχνει ότι ο Αντόρνο έχει συνείδηση αυτής της διαδικασίας: «*Η εξουσία που με εξόρισε, μου αφαίρεσε επίσης τη δυνατότητα να τη γνωρίσω πλήρως. Δεν παραδεχόμουν ακόμη στον εαυτό μου τη συνε-*

1. (σ.τ.μ.) Προέρχεται από τον υπότιτλο του έργου του Αντόρνο *Minima Moralia*. *Στοχασμοί μέσα από τη φθαρμένη ζωή*.

*νοχή, μέσα στην οποία εγκλωβίζεται όποιος μπροστά στο ανείπωτο, που συνέβη συλλογικά, εξακολουθεί να μιλάει για το άτομο».*²

Μοιάζει λες και η οξεία κριτική του Αντόρνο στην ιδεολογική ύπαρξη του αστικού ατόμου να εγκλώβισε και τον ίδιο στα συντρίμια της. Όμως αυτό συνεπάγεται ότι ο Αντόρνο δεν κατάφερε ποτέ να ξεφύγει από την κατάσταση απομόνωσης που επέβαλε η μετανάστευση επάνω του. Το μοναδολογικό³ πεπρωμένο που επιβάλλεται στο απομονωμένο άτομο από τους νόμους της παραγωγής της αφηρημένης εργασίας αντανακλάται στη διανοητική του υποκειμενικότητα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Αντόρνο δεν κατάφερε να μετατρέψει την ιδιωτικού χαρακτήρα συμπόνια του για τους κολασμένους της γης σε οργανωμένη στράτευση της θεωρίας με στόχο τη χειραφέτηση των καταπιεζόμενων.

Η κοινωνικοθεωρητική κατανόηση του Αντόρνο, ότι «*η επιβίωση του εθνικοσοσιαλισμού μέσα στη δημοκρατία θα πρέπει να κριθεί ως δυνητικά πιο επικίνδυνη από την επιβίωση φασιστικών τάσεων ενάντια*

2. (σ.τ.μ.) Αντόρνο, *Minima Moralia*, Αφιέρωση, δική μας μετάφραση.

3. (σ.τ.μ.) Σύμφωνα με την οντολογία του Λάμπνιτς (Μοναδολογία, 1714), οι μονάδες αποτελούν τα θεμελιώδη στοιχεία από τα οποία συγκροτείται το ον. Ο Κραλ φαίνεται να χρησιμοποιεί μια αναλογία ανάμεσα στο απομονωμένο αστικό υποκείμενο και τη μονάδα.

στη δημοκρατία»⁴ μετέτρεψε τον, προοδευτικού χαρακτήρα, φόβο του για το ενδεχόμενο μιας φασιστικής σταθεροποίησης του απεκατεστημένου μονοπωλιακού καπιταλισμού σε αντιδραστική αγωνία για τις μορφές έμπρακτης αντίστασης ενάντια σε αυτή την τάση του συστήματος.

Ο Αντόρνο μοιραζόταν με πολλούς κριτικούς διανοούμενους στη Γερμανία την ίδια αμφίθυμη πολιτική συνείδηση, σύμφωνα με την οποία, η αριστερή σοσιαλιστική δράση στην πραγματικότητα απελευθερώνει το δυναμικό της δεξιάς φασιστικής τρομοκρατίας εναντίον της οποίας πολεμά. Συνεπώς, κάθε πρακτική [Praxis] αποκηρύσσεται *a priori* ως τυφλός πρακτικισμός και αποκλείεται εξολοκλήρου η δυνατότητα της πολιτικής κριτικής, δηλαδή η διάκριση ανάμεσα σε μια προεπαναστατική πρακτική που είναι καταρχήν ορθή και σε μορφές εμφάνισης αυτής της πρακτικής, μέσα στα αναδυόμενα επαναστατικά κινήματα, οι οποίες παρουσιάζουν συμπτώματα παιδικής ασθένειας⁵.

Σε αντίθεση με το γαλλικό προλεταριάτο και τους πολιτικούς του διανοούμενους, η Γερμανία δεν διαθέτει μια αδιάρρηκτη παράδοση βίαιης αντίστασης. Συνεπώς, δεν υφίστανται στη Γερμανία οι ιστορικοί

4. (σ.τ.μ.) Αντόρνο, *Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit?* Ομιλία στο συνέδριο του Συμβουλίου συντονισμού Γερμανίας των συλλόγων για τη χριστιανική-εβραϊκή συνεργασία, 11/1959.

5. (σ.τ.μ.) Οι «παιδικές ασθένειες» και τα συμπτώματά τους αποτελούν κομμάτι της κριτικής που ασκεί ο Λένιν στους αριστερούς κομμουνιστές. Ο Κραλ φαίνεται να χρησιμοποιεί εδώ χωρίς κριτική αυτή την οπτική, κάτι που μας βρίσκει αντίθετους. Προφανώς οι διάφορες πρακτικές και μορφές οργάνωσης που μπορεί να πάρει το ανταγωνιστικό κίνημα δεν αξιολογούνται με τον ίδιο τρόπο, όμως η λενινιστική λογική παραμένει πολιτικά απαράδεκτη και ιστορικά αδιέξοδη.

όροι για μια, απαλλαγμένη από ανορθολογισμό, συζήτηση περί της ιστορικής νομιμότητας της βίας⁶. Η κυρίαρχη εξουσία, που σύμφωνα με την ανάλυση του ίδιου του Αντόρνο, ακόμα και μετά το Άουσβιτς ωθείται προς έναν νέο εκφασισμό, θα κατέρρευε αν ακούσαν τα μαρξιστικά «όπλα της κριτικής» χωρίς να συμπληρωθούν από την προλεταριακή «κριτική των όπλων». Μόνο με μια τέτοια συμπλήρωση η κριτική θα γινόταν η θεωρητική ζωή της επανάστασης.

Αυτή η αντικειμενική αντίφαση στη θεωρία του Αντόρνο κατέληξε σε ανοιχτή διαμάχη και μετέτρεψε τους σοσιαλιστές φοιτητές σε πολιτικούς αντιπάλους του φιλοσοφικού τους δασκάλου. Παρόλο που ο Αντόρνο αναγνώριζε την αστική ιδεολογία της αμερόληπτης αναζήτησης της αλήθειας ως επιφαινόμενο της εμπορευματικής ανταλλαγής, ήταν δύσπιστος όταν οι πολιτικές αντιπαραθέσεις εκφράζονταν στον επιστημονικό διάλογο.

Όμως η κριτική του τοποθέτηση, σύμφωνα με την οποία η σκέψη είναι αληθής μόνο όταν προσανατολίζεται εμμενώς στην πρακτική μεταβολή της κοινωνικής πραγματικότητας, χάνει την αξιοπιστία της όταν αδυνατεί να αυτοπροσδιοριστεί μέσα σε κατηγορίες οργάνωσης. Η διαλεκτική έννοια της άρνησης στον Αντόρνο απομακρύνεται όλο και περισσότερο από την ιστορική αναγκαιότητα μιας αντικειμενικής μεροληπτικότητας της σκέψης, η οποία περιλαμβάνεται στην ειδική διάκριση που κάνει ο Χορκχάιμερ μεταξύ κριτικής και παραδοσιακής θεωρίας, τουλάχιστον όσον αφορά τον προγραμματικό στόχο της «δυναμικής ενότητας» του θεωρητικού με την υποτελή τάξη.

6. (σ.τ.μ.) Σε αυτή την παράγραφο ο Κραλ χρησιμοποιεί την πολυσημία της γερμανικής λέξης *Gewalt* (εξουσία αλλά και βία).

Ο Χανς-Γιούργκεν Κραλ μαζί με τον Αντόρνο στο πόντιουμ

Η αποσύνδεση από αυτά τα κριτήρια οδήγησε εντέλει τον Αντόρνο, που βρίσκεται σε διαμάχη με το φοιτητικό κίνημα διαμαρτυρίας, σε μια μοιραία και σχεδόν αδιόρατη στον ίδιο συνενοχή με την κυρίαρχη εξουσία. Η διένεξη δεν αφορούσε επ' ουδενί μόνο το ζήτημα της προσωπικής αποχής από την πρακτική. Η αδυναμία του Αντόρνο να διαπραγματευτεί ζητήματα οργάνωσης παραπέμπει σε μια αντικειμενική ανεπάρκεια της θεωρίας του, στην οποία εντούτοις η κοινωνική πρακτική θεωρείται κεντρική κατηγορία σε γνωσιοκριτικό και κοινωνικοθεωρητικό επίπεδο.

Παρόλα αυτά, ήταν ο αναστοχασμός του Αντόρνο που μετέδωσε στους πολιτικά συνειδητούς φοιτητές τις κατηγορίες χειραφέτησης που ξεσκεπάζουν την κυριαρχία, οι οποίες υπόρρητα αντιστοιχούν στον τρόπο που μεταβλήθηκαν οι ιστορικοί όροι για τη δημιουργία μιας επαναστατικής κατάστασης στις μητροπόλεις, όροι που δεν καθορίζονται πλέον από τις άμεσες εμπειρίες εξαθλίωσης.

Η μικρολογική⁷ δύναμη που χαρακτηρίζει την παρουσίαση του Αντόρνο φέρνει στο φως, μέσα από τη διαλεκτική της εμπορευματικής παραγωγής και των σχέσεων ανταλλαγής, τη θαμμένη χειραφετητική διάσταση της Μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Η αυτοσυνείδηση αυτής της διάστασης ως επαναστατικής θεωρίας, δηλαδή ως θεωρίας που στοχεύει να ανασυγκροτήσει την κοινωνία από τη σκοπιά του ριζικού μετασχηματισμού της, έχει σε μεγάλο βαθμό ξεχαστεί από τους σύγχρονους Μαρξιστές οικονομολόγους. Ο αναστοχασμός του Αντόρνο, που βασίζεται στη λογική της ουσίας, γύρω από τις κατηγορίες της πραγματοποίησης και του φετιχισμού, της μυστικοποίησης και της δεύτερης φύσης, αποτελεί συνέχεια της χειραφετητικής συνείδησης του δυτικού Μαρξισμού της δεκα-

7. (σ.τ.μ.) Η «μικρολογική» μέθοδος του Αντόρνο συνίσταται στην ανάλυση επιμέρους πρακτικών, συμπεριφορών και αντιλήψεων με στόχο την ανεύρεση γενικών μοτίβων και μορφών που λειτουργούν στο επίπεδο της κοινωνικής ολότητας.

ετίας του '20 και του '30, του Κορς και του Λούκατς, του Χορκχάιμερ και του Μαρκούζε, όπως αυτός αναπτύχθηκε ενάντια στον επίσημο Σοβιετικό Μαρξισμό.

Στη φιλοσοφική κριτική της ιδεολογίας του θεμελιακού οντολογικού Είναι και της θετικιστικής γεγονικότητας [Faktizität] ο Αντόρνο αποκρυσταλλώνει τις έννοιες της προέλευσης και της ταυτότητας ως κατηγορίες κυριαρχίας που αναδύονται από τη σφαίρα της κυκλοφορίας, της οποίας η φιλελεύθερη διαλεκτική νομιμοποίησης της αστικής ηθικής – η φαινομενικότητα της δίκαιης ανταλλαγής μεταξύ ίσων κατόχων εμπορευμάτων – έχει από καιρό διαλυθεί.

Ωστόσο, τα ίδια θεωρητικά εργαλεία, μέσω των οποίων ο Αντόρνο κατάφερε να φτάσει σε αυτή τη γνώση της κοινωνικής ολότητας, τον αποτρέπουν επίσης από το να δει τις ιστορικές δυνατότητες μιας απελευθερωτικής πρακτικής.

Στην ιδεολογική του κριτική για τον θάνατο του αστικού ατόμου μπορεί κανείς να ανιχνεύσει τον απόηχο μιας δικαιολογημένης θλίψης. Ωστόσο, ο Αντόρνο δεν κατάφερε να ξεπεράσει εμμενώς (με την εγγεληνική έννοια του όρου) αυτή τη ριζοσπαστικοποιημένη έσχατη αστικότητα της σκέψης του. Παρέμεινε σε αυτήν με ένα φοβισμένο βλέμμα προσηλωμένο στο φριχτό παρελθόν: η συνείδηση έρχεται πάντα αργά, την ώρα του δειλινού.

Η άρνηση της κοινωνίας του ύστερου καπιταλισμού παραμένει αφηρημένη στον Αντόρνο. Μένει έτσι κλειστή στην αναγκαιότητα καθορισμού της προσδιορισμένης άρνησης, εκείνης δηλαδή της διαλεκτικής κατηγορίας την οποία ο Αντόρνο οπωσδήποτε γνώριζε από την παράδοση του Χέγκελ και του Μαρξ. Στο τελευταίο του βιβλίο, την *Αρνητική Διαλεκτική*, η έννοια της πρακτικής του ιστορικού υλισμού δεν εξετάζεται πλέον σε σχέση με την κοι-

νωνική αλλαγή των ιστορικών μορφικών προσδιορισμών της [Formbestimmungen], τις μορφές αστικής ανταλλαγής και προλεταριακής οργάνωσης. Η παράλυση των ταξικών αγώνων αντανακλάται στην κριτική του θεωρία ως μαρασμός της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας.

Πράγματι, κάποτε για τον Χορκχάιμερ η θεωρία αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της απελευθερωτικής πρακτικής του προλεταριάτου σε προγραμματικό επίπεδο. Ωστόσο, η αστική μορφή οργάνωσης της κριτικής θεωρίας ήδη από τότε αδυνατούσε να φέρει σε σύγκλιση το πρόγραμμα και την πραγμάτωσή του. Η διάλυση του εργατικού κινήματος από τον φασισμό και η φαινομενικά αμετάκλητη ενσωμάτωσή του στη διαδικασία ανοικοδόμησης του μεταπολεμικού καπιταλισμού της Δυτικής Γερμανίας τροποποίησαν τη σημασία των εννοιών της κριτικής θεωρίας. Έχασαν κατ' ανάγκη τον συγκεκριμένο χαρακτήρα τους [Bestimmtheit], αλλά αυτή η διαδικασία αφαίρεσης συνεχίστηκε τυφλά.

Στη χαϊντεγκεριανή ιστορικότητα, στην «ανιστορική έννοια της ιστορίας»⁸, ο Αντόρνο αντιπαράθετε κριτικά τη συγκεκριμένη και υλική ιστορία. Όμως αυτή απομακρύνεται όλο και περισσότερο από την έννοια της κοινωνικής πρακτικής και στο τελευταίο του έργο, στην *Αρνητική Διαλεκτική*, εξαϋλώνεται σε τέτοιο βαθμό που εμφανίζεται αφομοιωμένη από την υπερβατολογική φτώχεια της χαϊντεγκεριανής κατηγορίας.

Πράγματι, στην ομιλία του στη Γερμανική Κοινωνιολογική Εταιρεία, ο Αντόρνο ορθώς υπερασπίστηκε εμφατικά την εγκυρότητα της μαρξιστικής ορθοδοξίας: σύμφωνα με τον ίδιο, οι βιομηχανικές παραγωγικές δυνάμεις συνέχιζαν να οργανώνονται

8. (σ.τ.μ.) Αντόρνο, *Αρνητική Διαλεκτική*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 430.

εντός των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και η πολιτική κυριαρχία συνέχιζε να βασίζεται στην οικονομική εκμετάλλευση των μισθωτών εργατών. Ωστόσο, παρόλο που σε εκείνο το συνέδριο η ορθοδοξία του Αντόρνο ήρθε σε ρήξη με την κυρίαρχη κοινωνιολογία της Δυτικής Γερμανίας, παρέμεινε αναποτελεσματική, καθώς οι κατηγορικές μορφές δεν συνδέθηκαν με την υλική ιστορία.

Αυτή η προϊούσα διαδικασία αφάιρεσης από την ιστορική πρακτική οδήγησε την κριτική θεωρία του Αντόρνο πίσω σε μορφές στοχασμού της παραδοσιακής θεωρίας που δεν μπορούν πλέον να δικαιολογηθούν. Η διαδικασία ένταξης της σκέψης του στο πεδίο της παραδοσιακής θεωρίας αποδεικνύει πως η θεωρία του Αντόρνο αποτελεί μια απαρχαιωμένη μορφή του Λόγου στην ιστορία.⁹ Η υλιστική διαλεκτική των δέσμιων παραγωγικών δυνάμεων αντανακλάται, στο επίπεδο της σκέψης του, στην παράσταση της θεωρίας που κρατά δέσμιο τον εαυτό της, καθώς παραμένει αναπόδραστα εγκλωβισμένη στην εμμένεια των εννοιών της. «*Αν έχει παρέλθει η εποχή της ερμηνείας του κόσμου και το ζήτημα είναι να τον αλλάξουμε, τότε η φιλοσοφία αποχωρεί... δεν είναι ο καιρός για την πρώτη φιλοσοφία, αλλά για την τελευταία*».¹⁰ Η τελευταία φιλοσοφία του Αντόρνο ούτε μπόρεσε ούτε θέλησε να αναχωρήσει από αυτόν τον αποχαιρετισμό.

Ο Αντόρνο συγχυσμένος μετά από παρέμβαση φοιτητών στο μάθημά του

9. (σ.τ.μ.) Ο Λόγος στην Ιστορία [*Vernunft in der Geschichte*] είναι η εισαγωγή του Χέγκελ στη Φιλοσοφία της Ιστορίας.

10. (σ.τ.μ.) Αντόρνο, Άπαντα (εκδόσεις Suhrkamp), τόμος 5, *Zur Metakritik der Erkenntnistheorie/Drei Studien zu Hegel*, σ.47. Η «πρώτη φιλοσοφία» στην οποία αναφέρεται ο Αντόρνο αφορά την τάση για μια επιστροφή σε μια θεμελιακή οντολογία [*Fundamentalontologie*] μέσα στο πεδίο της φαινομενολογίας.